

MIRJAM VAN VEEN

LUTHER

en calvinistisch
Nederland

Boekencentrum

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Anton Sinke

Illustratie omslag: *Weegschaal van het ware geloof*, schilder onbekend.

© Museum Catharijneconvent, Utrecht.

ISBN 978 90 239 7149 8

NUR 704

© 2017 Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding

Het begin van Martin Luther in de Lage Landen was veelbelovend. Korte tijd nadat hij in Duitsland zijn stellingen tegen de aflat publiek had gemaakt, werden zijn opvattingen ook in de Lage Landen bekend. Via de drukpers, zijn eigen kloosterorde, liederen en mond-tot-mondreclame werd zijn gedachtegoed snel onder een breed publiek bekend. In korte tijd ontstond een ondergronds netwerk van sympathisanten die samenkwamen om uit de Bijbel te lezen, een lied te zingen, te bidden en om de nieuwe reformatorische ideeën te bespreken. In de zuidelijke Lage Landen ontstonden binnen korte tijd gemeentes van gelovigen die los van het katholieke kerkelijke gezag hun geloof beleefden. Zes jaar nadat Luther in Duitsland zijn stellingen tegen de aflat bekend had gemaakt, werden in Brussel de eerste lutheranen verbrand (1523). Kennelijk had ook in de Lage Landen de beweging dermate veel kracht gekregen dat de overheid zich genoodzaakt zag op te treden tegen de religieuze nieuwlichters.

Ondanks dit veelbelovende begin zou het lutheranisme geen dominante stroming in het Nederlandse religieuze landschap worden. Die rol was voorbehouden aan het gereformeerd protestantisme. Binnen enkele decennia zou deze stroming de rol van de oude middeleeuwse kerk min of meer overnemen en de dominante factor worden binnen het Nederlandse religieuze leven. Andere kerkelijke stro-

mingen werden veroordeeld tot een bestaan in de marge. Daarmee waren ze in vergelijking met religieuze minderheden in andere Europese landen goed af. De vroegmoderne tijd streefde volhardend en soms nietsontziend naar religieuze eenheid. Dit eenheidsstreven liet weinig ruimte voor religieuze afwijkingen. In de Lage Landen ontwikkelde zich een merkwaardige balans tussen eenheid en diversiteit. Het gereformeerd protestantisme, afkomstig uit Zwitserland, stempelde het publieke leven en genoot de steun van de overheid; lutheranen, dopers en katholieken moesten zich tevredenstellen met schuilkerken die op het openbare leven hun stempel niet konden drukken.

Deze schuilkerken hadden een mistige status. Katholieken bleven lijden onder de verdenking van verraad en gebrek aan loyaliteit, maar lutheranen en dopers werden in de Republiek gewaardeerde burgers en in sommige plaatsen verwierven zij zich een stevige positie. Hoewel zij waren veroordeeld tot een plek buiten het publieke leven, bleken overheden bereid te zijn rekening te houden met hun religieuze belangen. Lutherse kooplieden waren in een plaats als Enkhuizen een economische factor van belang. Het stelde hen in staat met succes druk uit te oefenen op de stedelijke magistraat en een kerk op te eisen in de stad. Ook bijvoorbeeld Amsterdam kende een grote lutherse gemeenschap. Zowel de Oude Lutherse Kerk als de later gebouwde Ronde Lutherse maakten de complexiteit van het fenomeen schuilkerk andermaal duidelijk. De kerken moesten een toren ontberen, omdat het schuilkerken waren, maar feitelijk waren ze prominent in het stadsgezicht aanwezig.

Niet alleen de lutherse schuilkerk zorgde ervoor dat Luthers gedachtegoed in de Lage Landen een factor bleef; de gereformeerde publieke kerk deed hetzelfde. Het gereformeerde protestantisme wordt vaak met het calvinisme verzeeld, maar zeker in zijn Nederlandse variant is dat een misvatting. Het gereformeerd protestantisme was begonnen in Zürich met Ulrich Zwingli en had later ook een brandpunt gekregen in Genève. Anders dan het lutheraanisme had het gereformeerd protestantisme nooit één onbetwiste leider, maar was het van meet af aan veelkleurig en divers. In de Lage Landen werd de invloed van Zwingli's opvolger Heinrich Bullinger bijvoorbeeld van groot belang. Vanuit Genève trachtte Calvijn door het sturen van predikanten naar de zuidelijke Nederlanden zaken in de door hem bepleite richting te sturen. Deze door Calvijn bepleite koers stond allerm minst haaks op die van Luther. Calvijn wist zich zijn leven lang schatplichtig aan de Duitse reformator.

De jonge publieke kerk in de Republiek weerspiegelde de breedte van het gereformeerd protestantisme en herbergde zowel mensen die zich meer op Zürich als meer op Genève oriënteerden. De breedte van de publieke kerk werd nog groter, doordat zij zichzelf niet verstond als een exclusief gereformeerd gezelschap, maar met groot gemak reformatische leidslieden van velerlei snit omarmde. Luther bleef ook voor de publieke kerk de aartsvader van de reformatie; Philipp Melanchthon, Luthers rechterhand, genoot in de publieke kerk groot aanzien vanwege zijn geleerdheid en zijn wijze gematigdheid. Gereformeerde ruimhartigheid kon in annexatie ontaarden: Johannes Mauritius Mommers maakte met zijn boek *Luther gereformeert* duidelijk dat de

gereformeerden de ware erfgenamen van Luther waren en niet de lutheranen.¹ Gereformeerden eerden dus Luther als exempel; daarnaast hadden zij grote waardering voor zowel zijn gedachtegoed als voor het gedachtegoed van met name Melanchthon. Daar hield het gereformeerd gebruik van Luthers erfgoed echter nog niet mee op. Met name in de grensstreek met Duitsland zongen gelovigen graag en vaak de liederen van Luther. Het Nederlands van Datheen was Groningers en Saksen te machtig, maar de Duitse liederenschat van Luther stichtte hen.

Gereformeerden koppelden hun grote waardering voor Luther en Melanchthon aan een – op zijn best – ambivalente houding ten opzichte van de lutheranen. Lutheranen hadden naar gereformeerd besef te vaak aan de verkeerde kant van de streep gestaan. Gereformeerden hadden zich in hun beginjaren in de zestiende eeuw gecommitteerd aan de Opstand tegen Spanje en leverden een groot aandeel aan het door de Prins geleide verzet. De pogingen van de Prins om over de confessionele grenzen heen de krachten te bundelen, slaagden slechts ten dele zodat gaandeweg de Opstand gereformeerd kleurde. De Opstand bood gereformeerden de kans zich een legale positie te verweven; gereformeerden boden de Prins de kans zijn slagkracht aanzienlijk te vergroten. Vluchtelingengemeentes zamelden geld in voor de troepen van de Prins en hielpen mee manschappen te werven. Lutheranen echter hielden zich niet alleen afzijdig van de Opstand, maar kozen ook op kritieke momenten

1. J.M. Mommsers, *Luther gereformeert*, Leiden 1729.

de zijde van het wettige Spaanse gezag. Gereformeerden duiden de lutheranen hun houding tijdens de Nederlandse Opstand euvel. Voor de lutherse gehoorzaamheid aan de overheid hadden zij geen begrip. Vanuit hun perspectief hadden de lutheranen gemene zaak gemaakt met de Spaanse vijand.

Gereformeerden namen het de lutheranen bovendien kwalijk dat zij alle pogingen tot hereniging tussen de beide protestantse stromingen frustreerden. Gereformeerden achtten de verschillen tussen beide groepen overbrugbaar en deden volhardend pogingen een noemer te vinden waarop gereformeerden en lutheranen elkaar zouden kunnen vinden. Het geschil over de aard van Christus' presentie bij het avondmaal was naar hun besef niet wezenlijk. Voor Luther en de zijnen raakte dit conflict echter aan de heilszekerheid van gelovigen. De context waarin de gereformeerden functioneerden, deed hen bovendien scherper dan de lutheranen de noodzaak van een groot protestants front voelen. Vervolgingen in Frankrijk en in de Lage Landen maakten het naar hun besef van groot belang gezamenlijk sterk te staan tegenover de katholieke macht. De lutherse weigering gereformeerden als broeders en zusters te accepteren, zagen zij als een daad van roekeloze liefdeloosheid.

De lutheranen zagen op hun beurt de oorzaak van de gereformeerd-lutherse onmin uiteraard vooral bij de gereformeerden liggen. Zij zagen de gereformeerden als radicale drijvers die het gedachtegoed van de alom geminachte dopers en sacramentariërs gevaarlijk dicht naderden. Lutheranen hielden bovendien niet op de gereformeerden de beeldenstorm euvel te duiden. Hoewel gereformeerden zich

van meet af aan van de beeldenstorm distantieerden, stond voor de lutheranen vast dat gereformeerden revolutionaire oproerkraaiers waren. Gereformeerde herenigingspogingen zagen lutheranen als een vorm van hypocrisie; onder het mom van een dergelijke hereniging, streefden de gereformeerden er volgens hen naar de lutheranen aan de kant te duwen en het lutheranisme te annexeren. Op zijn best sprak uit dergelijke pogingen een gebrek aan beginselvastheid, uitmondend in regelrecht syncretisme.

Dit boek gaat over Luther in calvinistisch Nederland. Het gaat over Luther en zijn onmin met gereformeerden, over de opkomst van het vroege lutheranisme in de Lage Landen in de eerste jaren van de reformatie, over de lutherse onmacht zich in deze contreien te ontwikkelen tot een dominante factor en over de lutherse 'comeback' in vaak door kooplieden bevolkte schuilkerken. Het boek gaat ook over het gereformeerde gebruik van Luther, over de gereformeerde waardering van de grote reformator en over de pogingen zijn gedachtegoed levend te houden. Dit boek gaat ook over gereformeerd-luthers ongemak, over de voortdurende twisten en over de pogingen tot een vergelijk te komen.

Een katholiek begin: Luthers studiejaren

Tijdgenoten van Luther en latere generaties protestanten maakten van Luther de ongeëvenaarde held, de door God geroepene die na jaren van pauselijke dwaling en ketterij het bijbels licht weer tevoorschijn had getoverd. De werkelijkheid was prozaïscher. Ook Martin Luther was een man van zijn tijd die geloofde in duivels, bang was voor onweer en vurig bad tot de heiligen die hem omringden. Zoals wel vaker met historische helden het geval is, weten we van zijn vroegste jeugd niet zo veel. Zelfs zijn geboortedatum staat niet helemaal vast, waarschijnlijk in 1483. Zijn vader verdiende zijn brood in de mijnbouw. Hij deed dat zo goed dat hij in staat was zijn zoon te laten studeren. Luther verliet al jong het ouderlijk huis en leerde vloeiend Latijn in Eisleben. Daarna belandde hij op zeventienjarige leeftijd in Erfurt.

Zoals iedere student destijds, begon Luthers studie aan de artes-faculteit. Daar werd de talenkennis die studenten op de Latijnse school al hadden opgedaan verder verdiept, leerden ze disputeren en bestudeerden ze de filosofie. Een cruciale rol was weggelegd voor Aristoteles. Aristoteles leverde de middeleeuwer de kennis van de natuur, was bron van ethiek en leverde de middeleeuwse geleerde een fijnzinnig instrumentarium om kennis logisch en consistent te ordenen. In zijn latere leven had Luther voor die middeleeuwse methodiek geen goed woord over en rekende

hij af met de zogenaamde scholastiek. Radicaal zou hij het speelveld verleggen van de filosofie naar de bijbelse exegese. Tegelijkertijd zou Luther echter zijn hele leven schatplichtig blijven aan de erfenis van middeleeuwse geleerdheid.

Nadat Luther aan de artes-faculteit het fundament voor zijn verdere studie had gelegd, begon hij in 1505 aan zijn rechtenstudie: een toentertijd logische volgende carrière-stap. Maar tot verdriet van zijn vader besloot Luther zijn leven een andere wending te geven: hij besloot monnik te worden. Tijdens een zwaar onweer in 1505 beloofde de doodsbenauwde Luther – mocht hij het er levend van af brengen – in te treden in het klooster. Luther behield het leven en werd augustijner monnik. Hij koos voor een uitermate serieus en toegewijd kloosterleven. De augustijner heremieten stonden bekend om hun streven naar zuiverheid en reinheid. Met hart en ziel legde ook Luther zich toe op de nauwgezette naleving van alle regels die het klooster telde en met pijnlijke precisie noteerde de monnik zijn eigen fouten en feilen.

Voor de kloosterling Martin Luther was een wijding tot priester een logische stap. Na twee voorbereidende jaren werd Luther in 1507 inderdaad gewijd. In hetzelfde jaar begon hij zijn studie theologie. Een revolutionair was Luther in deze jaren zeker niet. Als het ging om de goede werken bleef hij op de gebaande wegen. Een mens kon zalig worden dankzij het samenspel van eigen verdiensten en Gods genade. Anders lag dat met het logisch fundament dat alle middeleeuwse theologen gebruikten: Aristoteles. Langzamerhand raakte Luther van het inzicht doordrongen dat God zich niet in een filosofisch systeem laat vangen

en dat het zelfs vermetel is God met een dergelijke logica te willen narekenen.

Het was het kloosterleven dat Luther bijkans dwong nieuwe wegen te zoeken. Luther liep vast in het stelsel van regels, in het nooit aflatende onderzoek naar nog meer zonden en in het maniakale streven een goede monnik te worden. De vraag wanneer het allemaal goed genoeg was, dreef hem tot een nauwelijks te bevatten wanhoop. De opgetaste wijsheid van generaties gelovigen leerde hem dat een mens moest doen wat in zijn vermogen lag. Maar hoeveel lag binnen het menselijk vermogen? Waartoe was een mens in staat?

Onzekerheid over de vergeving van zijn zonden die hij bij de biecht ontving, maakte het allemaal nog erger. Net als talloze tijdgenoten kon Luther zich eindeloos kwellen met de vraag of het berouw over de zonden wel diep genoeg en oprecht genoeg was. De middeleeuwse theologie maakte een fijnmazig onderscheid tussen verschillende soorten van berouw. Luthers frequente biecht maakte aan zijn martelende onzekerheid over de diepte van zijn eigen berouw en over de reikwijdte van zijn goede werken geen einde. De middeleeuwse theologie kon mensen als Luther geen zekerheid bieden. Integendeel.

De uitweg die Luther vond uit de diepste duisternis van zijn eigen angsten, had in vele opzichten paulinische allures. Zelden was theologische en kerkelijke vernieuwing zo nauw verbonden geweest met persoonlijk drama. Luthers nieuwe inzichten hadden alles te maken met strijd en met nietsontziende zelfkennis. Luther leerde zichzelf kennen als zondaar. De uitweg uit de krochten van de middeleeuw-

se theologie werd niet gebaand door menselijke prestaties, maar door de erkenning dat een mens tegenover God altijd schuldenaar blijft. Goede werken en gedurig biechten maken een mens niet beter; hoe vroom een mens ook is, hij of zij blijft een zondaar. Als zondaar staat een mens voor God.

Luther verzon het allemaal niet zelf: hij ploegde zich door middeleeuwse mystici, Augustinus en de Bijbel heen; kauwde en herkauwde wat hij las en kwam langzamerhand tot nieuwe inzichten. Meer en meer werd voor Luther de meditatieve lezing van de Bijbel een centraal deel van zijn leven. Nadat hij professor was geworden in Wittenberg, verlegde hij dan ook voorzichtig de koers: Luther onderwees niet primair de middeleeuwse dogmatiek, maar nam zijn studenten mee in zijn bijbelexercities.

Luthers persoonlijk ontwikkeling zou de opmaat vormen voor een Europese religieuze revolutie. Dat die vanuit Wittenberg zou losbreken, lag niet voor de hand. Wittenberg was een uit de kluiten gewassen dorp met zo'n tweeduizend inwoners, dat in de schaduw stond van andere universiteitssteden. Het was echter ook een plaats in opkomst. De keurvorst Frederik de Wijze had zich aan de stad verbonden en was vastbesloten Wittenberg op te stoten in de vaart der volkeren. De universiteit profiteerde van de keurvorstelijke profileringsdrang: hij stelde de universiteit in staat om nieuwe mensen aan te trekken en te groeien. Deze context zou voor Luthers reformatie van groot belang worden; zijn religieuze reformatie was ingebed in een intellectuele context en was nauw verbonden met een nieuwe visie op wat een universiteit zou moeten zijn en wat studenten daar

zouden moeten leren. In deze universiteitsstad in opkomst vond de jonge professor Martin Luther zichzelf opnieuw uit: het resultaat van een spirituele en intellectuele ontdekkingsstocht.

Gaandeweg zijn ontdekkingsstocht door de traditie van eeuwen en voortploeterend op de kronkelwegen van zijn eigen ziel, ging Luther het begrip gerechtigheid nieuw verstaan. Het begrip gerechtigheid was de oorzaak van Luthers geestelijke nood, maar het werd ook de uitweg uit zijn radeloos zoeken naar heilszekerheid. De mystici leerden Luther de krochten van zijn ziel kennen en confronteerden hem met het inzicht dat een mens de eigen wil moet vernietigen om plaats te maken voor Gods wil. De Bijbel en Augustinus leerden hem dat Gods gerechtigheid een mens niet straft, maar een mens juist geneest.

Luther maakte een copernicaanse wending: Gods gerechtigheid was geen straf voor de menselijke zonde, maar een goddelijk geschenk dat een mens kracht geeft. Deze uitweg uit het duistere geworstel met zijn angst voor God had niet te overziene consequenties voor het gehele kerkelijke gebouw. Het indrukwekkende middeleeuwse kerkelijk apparaat was ingericht om God en mens met elkaar in het reine te brengen. Maar Luthers idee over rechtvaardiging maakte grote delen van de kerkelijke machinerie overbodig; sterker nog, maakte van grote delen een ketterse aberratie.

Traditioneel wordt het begin van Luthers reformatie in 1517 gedateerd en verbonden met het moment dat Luther zijn thesen tegen de aflaat bekend maakte. De traditie maakte hiervan een heroïsche actie, met Luther die